

С. Г. Федуняк (Чернівці)

Концепція «середньої держави» у зовнішній політиці Канади

За довгі роки своєї діяльності на благо миру й міжнародної безпеки Організація Об'єднаних Націй досягла незаперечних успіхів. Попри всі обмеження у використанні статутних норм, вона виконала своє основне завдання — не допустила глобальної війни. Значна заслуга в цьому не лише великих держав — постійних членів Ради Безпеки (можливості яких, до того ж, блокувалися конфронтацією Сходу і Заходу), а й групи так званих «middle powers» («середніх країн»), котрі намагалися виступати своєрідним буфером між угрупованнями, що протиборствували. Так, Канада за короткий строк зуміла стати загальноновизнаним лідером «середніх держав», а згодом і подолати цей статус, ставши членом «сімки» найбільш розвинутих країн світу.

Діяльність Канади як «середньої держави» спиралася на досить розроблену концепцію¹. Тому звернення до цієї проблематики має не лише академічний інтерес (через її недослідженість вітчизняною наукою), а й практичне значення у зв'язку з пошуком прийнятних теоретичних підходів при виробленні зовнішньої політики молодого Української держави. В даному повідомленні досліджується історія формування концепції «середньої держави», її еволюція під впливом змін у системі міжнародних відносин та вплив на зовнішню політику Канади.

Протягом першої половини своєї історії країна фактично не мала власної зовнішньої політики, і лише після прийняття у травні 1931 р. Вестмінстерського статуту Великобританія визнала її суб'єктом міжнародного права. У 30-ті рр. Канада не змогла повною мірою скористатися можливостями, що їй надавала угода з британською короною, оскільки в умовах наростання загрози війни і посиленої активності дипломатії великих держав змушена була йти у фарватері британо-американської політики.

Під час другої світової війни відбулося значне піднесення канадської економіки, чому сприяли віддаленість від театру бойових дій і кредити союзників². Дедалі помітнішою ставала невідповідність між створеним господарським потенціалом і пасивною ізоляціоністською зовнішньою політикою. Тому не дивно, що у першій половині 40-х рр. йшов активний пошук підходів до повоєнної міжнародної діяльності Канади. При цьому, на нашу думку, враховувався ряд обставин.

По-перше, Канада не могла претендувати на місце серед великих держав, але її розміри, економічний потенціал, а також вагомий внесок у спільну перемогу над фашизмом виділяли країну серед їй подібних і дозволяли вимагати помітного статусу в новостворюваній системі міжнародних відносин. По-друге, роль Великобританії як світової держави знизилася, і лідерство у західному світі фактично перейшло до США. Спільний кордон і тісні економічні зв'язки робили неминучим посилення американського чинника як у зовнішній, так і у внутрішній політиці Канади. Це спричинило пошук відповідних форм і механізмів запобігання залежності від південного сусіда. З вищеназваними обставинами пов'язувалася і третя: створення міжнародної організації, ідея якої активно обговорювалася союзниками, змогло б полегшити зусилля Канади в справі пошуку власного місця у світовому співтоваристві, зменшуючи при цьому потенційну загрозу підпорядкування своєї зовнішньої політики інтересам будь-якої держави чи групи держав.

Отже, приблизно з 1943 р. Канада бере активну участь у створенні Організації Об'єднаних Націй. Для прем'єр-міністра В. Л. Макензі Кінга це було засобом відходу від довоєнної ізоляціоністської політики. Він розумів, що для підвищення авторитету і ролі Канади у світі необхідно взяти на себе певні зобов'язання і відповідальність³.

Така потреба існувала ще й тому, що під час війни спостерігалися тенденції до різкого посилення ролі великих держав і певного витіснення всіх інших на периферію світової політики. Канада не могла вступити до клубу наддержав, але і не бажала миритися із зведенням власної ролі до рівня малопомітних суб'єктів міжнародних відносин.

За таких обставин в першій половині 40-х рр. у середовищі наукової і політичної еліти поступово сформувалася і зміцніла ідея про Канаду як «середню державу» (middle power). Як писав у 1944 р. канадський історик і дипломат Л. Гелбер, з огляду на порівняно невелике населення і відсутність колоній, Канада не є великою державою, але за природними багатствами і людським потенціалом вона не належить і до малих націй (подібно Мексиці чи Швеції), а знаходиться посередині як «британська нація середнього рівня». Тому у світовій політиці Канада відіграє роль середньої держави⁴. Виходячи із своєї «серединності», вона могла б виконувати місію посередництва та арбітражу при врегулюванні суперечок і конфліктів.

Ідея «середньої держави» оволоділа і найвищим керівництвом країни. Прем'єр Кінг сформулював принцип функціонального представництва у міжнародних організаціях, який виклав на засіданні Палати громад парламенту 9 червня 1943 р. Його головний зміст полягає в тому, що країни, які не належать до розряду великих, можуть займати провідні позиції в галузях, де мають особливі успіхи або специфічні інтереси⁵. «Функціоналізм» Кінгом був визначений як «ключ впливу Канади на повоєнний лад»⁶.

Функціональний підхід певним чином знайшов своє відображення в Статуті ООН. Завдяки наполегливості канадської делегації на установчій конференції Організації Об'єднаних Націй (25 квітня — 26 червня 1945 р., Сан-Франциско) до статуту вдалося включити кілька положень стосовно розширення прав країн, які не входили до складу Ради Безпеки. Так, згідно з однією з поправок, країни, які не є членами Ради, можуть брати участь у засіданні цього органу тоді, коли обговорюється питання про надання ними збройних сил у розпорядження ООН (стаття 44)⁷. Інша поправка стосувалася інституту непостійних членів Ради Безпеки, основними критеріями обрання до якого були вклад держави у справу збереження миру і активна участь в діяльності Організації (стаття 23). Метою запровадженого не без впливу Канади інституту непостійних членів було обмеження гегемонії великих держав і посилення ролі середніх.

У цілому при створенні ООН інтереси середніх країн повною мірою відстояти не вдалося, але Канада добилася помітного впливу в деяких сферах діяльності (атомній енергетиці, цивільній авіації тощо). Тут функціональний підхід себе значною мірою виправдав і виявився досить ефективним засобом проголошення і утвердження власного статусу в міжнародних організаціях, виходячи з реальних можливостей країни.

У перші повоєнні роки практичне втілення ідей «середньої держави» могло відбуватися переважно через діяльність в ООН, оскільки союзники по військово-політичних структурах Заходу не дуже зважали на декларований Канадою статус, до того ж, загострення «холодної війни» вимагало тісної консолідації на основі спільних підходів. Проте навіть в якості «молодшого партнера» країна намагалася виступати посередником у деяких галузях англо-американських відносин⁸. Слід також відзначити, що прем'єр Кінг не бажав повністю відмовлятися й від ізоляціонізму, тому його розуміння ролі Канади як середньої держави було певним компромісом між намаганням знайти помітне місце в системі міжнародних відносин і небажанням при цьому брати на себе підвищену відповідальність⁹. Дані обставини неминуче обмежували зміст поняття «середня держава». Як відзначав відомий канадський дипломат і політолог Дж. Холмс, на першому етапі участі Канади в

ООН термін «middle power» мав звужене значення: ним позначали середні країни, які виступали за обмеження використання права «вето» великими державами¹⁰.

Остаточне оформлення концепції «середньої держави» щодо Канади відбулося наприкінці 40-х рр. після зміни поколінь у політичній еліті Канади. У 1948 р. В. Л. Макензі Кінг залишив політичну арену, що знаменувало завершення періоду ізоляціонізму в зовнішній політиці країни. Нове керівництво на чолі з Л. Сен-Лораном і Л. Пірсоном змогло подолати вузькість старого трактування поняття «середня держава», претендуючи на особливу роль у міжнародних відносинах.

Оскільки діяльність як середньої держави у рамках НАТО була утрудненою (хоча зовсім не виключалася)¹¹, Канада зосередилася на країнах «третього світу» і Організації Об'єднаних Націй. Вона ніколи не мала інтересів у колоніальних регіонах і це викликало до неї довіру з боку молодих країн і, отже, відкривало широкі можливості для виконання посередницьких і примиренських функцій. Однак посередницька діяльність могла здійснюватися майже виключно в рамках ООН, де Канаді вдавалося дещо абстрагуватися від узгоджених позицій і союзницької солідарності військово-політичних структур Заходу.

З 1948 до 1954 р. особливих успіхів у посередництві при вирішенні міжнародних конфліктів Канада не мала, і у цьому відношенні її потенціал як середньої держави залишався невикористаним. Участь у двох місіях ООН по спостереженню за припиненням вогню (Палестина і Кашмір) далеко не вичерпувала всіх її можливостей¹². А корейська операція навіть дещо зіпсувала імідж Канади як неупередженого посередника, засвідчивши тісну прив'язку її зовнішньої політики до США і НАТО. Першою ж дійсно посередницькою акцією миротворчого характеру можна вважати роботу в міжнародних комісіях по спостереженню за виконанням Паризьких угод щодо Індокитаю в 1954 р. Основне завдання спостерігачів полягало у контролі за припиненням вогню, розведенням ворогуючих сторін у В'єтнамі, виведенні французьких військ і в'єтнамських добровольців з Лаосу і Камбоджі тощо. Наявність в комісіях канадського громадянина поряд з представниками Індії та Польщі свідчила про довіру до Країни кленового листа з боку держав «третього світу» і членів Варшавського договору.

Лише з 1956 р. Канада зайняла гідне і, на думку її керівництва, адекватне своїм можливостям місце у світі як середня держава, виступивши ініціатором створення Надзвичайних сил ООН по підтриманню миру¹³. Зусилля Канади під час близькосхідної кризи допомогли частково подолати заблокованість механізму колективної безпеки ООН і разом з тим відвернути ймовірне збройне зіткнення постійних членів Ради Безпеки (СРСР з Великобританією і Францією). Припинення конфлікту також дало можливість позбутися гострих розбіжностей всередині НАТО і Британської співдружності націй щодо правомірності використання сили з боку Великобританії та Франції¹⁴. Успішність зусиль Канади виводила середні держави на найвищий рівень світової політики. Досягнення дипломатії Оттави показали можливість країни опосередковано впливати і на взаємовідносини світових гігантів¹⁵.

Після початку миротворчих операцій концепція «середньої держави» набула відносно завершеного вигляду. Її основними характеристиками були:

- 1) Дистанціювання від малих і великих держав.
- 2) Пріоритетність багатосторонньої дипломатії в рамках міжнародних організацій (ООН).
- 3) Акцентування зусиль на військово-політичних аспектах миротворчої діяльності ("peacekeeping").
- 4) Можливість виконання посередницьких функцій у відносинах Заходу і країн «третього світу».

Протягом першої половини 60-х рр., на перший погляд, струнка теоретична конструкція дедалі більше суперечила реаліям життя. Успіхи перших миротворчих операцій породжували ілюзії, що дана сфера діяльності зможе

підвищити роль середніх держав у світі і, зокрема, сприяти ослабленню залежності Канади від США. Деякі політологи (наприклад, Г. Кінлісайд) поспішили заявити, що Канада не є сателітом якої-небудь великої держави, а має зовнішню політику, що базується на власних концепціях¹⁶. На нашу думку, подібні твердження не зовсім відповідали дійсності, оскільки країна продовжувала бути молодшим союзником Сполучених Штатів. З початку 60-х рр. відбувалося навіть посилення впливу американського і західноєвропейського чинників на зовнішню політику Канади. Тісне військове співробітництво із США (зокрема, створення системи проти-повітряної оборони Північної Америки (НОРАД) у 1957 р. і розміщення американської ядерної зброї на канадській території) ускладнювало виконання країною функцій середньої держави. Як писав Дж. Холмс, занадто тісне співробітництво із США могло позначитися на репутації країни як посередника¹⁷.

Високий рівень конфронтації, викликаний «холодною війною», не сприяв виробленню ефективного механізму миротворчих операцій. Канадські ініціативи з цих питань, як правило, натикалися на глуху стіну нерозуміння не лише з боку країн Варшавського блоку, а й союзників по НАТО. До того ж, у практиці проведення миротворчих операцій нагромаджувалося дедалі більше проблем. Контингенти ООН в Конго і на Кіпрі при значних матеріальних витратах фактично не виконали покладених на них завдань. Апогеєм кризи миротворчих зусиль ООН стало вигнання Надзвичайних сил із Синайського півострова в 1967 р. Односторонні дії Єгипту проти Об'єднаних Націй бумерангом ударили і по авторитету Канади як ініціатора подібних операцій.

Невдачі в галузі миротворчості були одним з чинників, що змушували переглянути міжнародні пріоритети Канади. Після приходу до влади у 1968 р. новий уряд П. Трюдо дедалі більше схилявся до істотних змін у зовнішній політиці з метою пристосування її до внутрішніх потреб країни, що означало згортання деяких міжнародних зобов'язань Канади. 23 травня 1968 р. у своєму виступі у парламенті прем'єр П. Трюдо відзначив, що «після війни ми були самою великою серед малих націй», додавши, що у майбутньому «Канада займатиме значно скромніше місце, ніж після війни»¹⁸.

Зміни зовнішньополітичних пріоритетів знайшли відображення у Білій книзі «Зовнішня політика для канадців», представленій до парламенту 25 червня 1970 р. Уряд прагнув позбавитися політичних зобов'язань, що виходили за межі можливостей країни. У зв'язку з цим відзначалося, що зовнішня політика Канади повинна бути продовженням національної, а не зосереджуватися на урегулюванні міжнародних конфліктів¹⁹. Декларації кабінету П. Трюдо щодо згортання посередницьких зусиль неоднозначно сприймалися канадською громадськістю. Так, тодішній керівник парламентського центру з питань зовнішньої політики і торгівлі, відомий політолог і дипломат П. Добелл висловлював сумнів щодо доцільності відмови від цих традицій і вважав, що уряд недостатньо оцінює потенціальні можливості країни для її самоутвердження, які відкриваються завдяки посередницькій ролі²⁰.

В 70-ті рр. ситуація у світі, порівняно з попередніми десятиліттями, помітно змінилася. Різке зростання кількості членів ООН та її бюрократизація призвели до ослаблення зусиль і значимості Канади, зменшивши її посередницький потенціал в рамках багатосторонньої дипломатії при налагодженні взаємовідносин Заходу і Півдня. Діяльність же як середньої держави поза рамками Об'єднаних Націй продовжувала залишатися проблематичною, оскільки союзницькі зобов'язання зберігалися. Проте уряд П. Трюдо прагнув добитися лідерства Канади в діалозі індустріальних держав і країн, що розвиваються. При цьому пріоритет надавався економічним формам перед політичними, оскільки прем'єр вважав, що урегулювання конфліктів у «третьому світі» може бути здійсненим лише державами з більш могутнім, ніж у Канаді, військово-політичним потенціалом. До того ж, країну могли б звинуватити у причетності до придушення національно-визвольних рухів²¹.

Щодо економічної взаємодії з країнами, що розвиваються, то канадське керівництво виходило з відсутності колоніальних традицій, а також спільності деяких рис у господарстві, зокрема, залежності від експорту сировини та імпорту іноземного капіталу, зацікавленості у зовнішніх ринках збуту продукції. Уряд П. Трюдо усвідомлював загрозу соціально-економічних проблем «третього світу». Як відзначав спеціальний помічник прем'єр-міністра Канади А. Хед у своєму виступі в інституті США і Канади АН СРСР, «у міру того, як руйнуються політичні режими, невдоволення нових незалежних держав концентрується дедалі більше на їх загальному жалюгідному економічному становищі»²². Для пом'якшення ситуації Канада протягом 70-х рр. подала (як по лінії ООН, так і на двосторонньому рівні) допомогу країнам, що розвиваються, на суму близько 8 млрд. канадських доларів, що в середньому становило 0,5 % ВВП щорічно²³. Це виводило країну на рівень найбільших світових фінансових донорів.

Можливість Канади подавати суттєву економічну підтримку молодим країнам засвідчила глибинні зміни, що відбулися в її економічному становищі та ролі в системі міжнародних відносин. У 70-ті рр. Канада фактично перестала бути середньою державою, увійшовши до клубу найбільших індустріальних країн. Її керівництво намагалось не вживати визначення «середня держава» при характеристиці власної країни. Це не могло не вплинути на статус концепції як однієї з підвалин зовнішньої політики: почалася її повільна ерозія, що знайшло вияв у відмові від окремих елементів. Наприклад, Дж. Холмс відзначав, що саме поняття «середня держава» відносно тому, що деякі країни такого рангу виконують посередницькі функції нерегулярно²⁴.

Зростання міжнародної напруженості і криза розрядки на початку 80-х рр. висунули на порядок денний питання про адекватність концепції реаліям життя. В ряді публікацій і виступів говорилося про її застарілість і невідповідність дійсному статусові країни. Зокрема, на думку відомого політолога Дж. Іерса, термін «середня держава» вже не відображав канадської ролі у світових справах, оскільки країна стала «foremost power» (передовою країною), тобто наблизилася до великих держав²⁵.

У січні 1981 р., виступаючи в Торонто, міністр закордонних справ Канади М. Мак-Гіган висловив ідею так званої «двосторонності», суть якої полягала у проведенні політики з врахуванням власних національних інтересів, цілей і завдань²⁶. Перехід до цієї політики завдавав би удару по одній з найважливіших ознак (атрибутів) середньої держави — багатосторонній дипломатії в рамках міжнародних організацій.

Враховуючи трансформацію Канади з молодшого партнера США в помітного і впливового члена світового співтовариства, політологи Д. Дьюїт та Дж. Кертон запропонували ідею «principal power». До того ж, до 80-х рр. помітно змінилося значення цього терміну. Різниця в рівні економічного розвитку і впливі на світові процеси між постійними членами Ради Безпеки і такими гігантами, як Німеччина чи Японія, фактично зникла, а головна відмінність між ними полягала лише у володінні ядерною зброєю. Роль військово-політичних чинників при вирішенні світових справ знизилася, а економічних — зросла.

До основних характеристик провідної держави Д. Дьюїт і Дж. Кертон відносили: 1) високе місце у міжнародній ієрархії, наявність вирішальних можливостей і відмежування від інтересів нижчерангових країн; 2) міжнародну діяльність на основі власних інтересів, а не як сателіта великої держави; 3) наявність можливостей впливати на встановлення світового порядку і управління ним²⁷. При аналізі запропонованих положень впадає в око їх близькість до визначення «велика держава», хоча відголос попереднього статусу в них відчувається.

Нова концепція ролі Канади у світі викликала широкий резонанс серед наукової громадськості та політичних кіл країни і багатьма розглядалася як адекватна відповідь на виклик часу. Проте не всі погоджувалися з повною відмовою від ідеї середньої держави. На думку відомого дипломата і

спеціаліста з багатосторонньої дипломатії Д. Роуча, як середня держава Канада здійснювала значний вплив у світі і одержала унікальну можливість зайняти провідне місце у системі міжнародних відносин, оскільки саме ініціативи середніх держав сприяли початку переговорів між Сходом і Заходом і тим самим значною мірою відродили розрядку. Тому в подальшому, вважав Д. Роуч, Канада може очолити групу миролюбних, досвідчених у галузі миротворчості країн²⁸. Свідченням інтересу громадськості до ідеї «середньої держави» може служити також висока оцінка ролі Канади впливовою консультативною групою по роззброєнню і контролю над озброєнням²⁹.

До початку 90-х рр. концепція «середньої держави» фактично себе вичерпала. Протягом кількох десятиліть вона була скоріше ідеальною моделлю політики на міжнародній арені, яку намагалося утвердити канадське керівництво, ніж реальним засобом конкретних зовнішньополітичних акцій. Жодна з характеристик середньої держави не була повністю притаманною Канаді. Так, країні не вдалося вийти з-під впливу США і військово-політичних структур Заходу. Багатостороння дипломатія в рамках міжнародних організацій себе не зовсім виправдала, тому на початку 80-х рр. Канада перейшла до двосторонніх відносин. Миротворча діяльність, на яку покладалися великі надії у справі утвердження помітного впливу в ООН, ставала обтяжливою і неефективною справою. Посередницькі можливості в «третьому світі» були звужені взаємним суперництвом Радянського Союзу і США, а поодинокі учасники Канади у відповідних органах (маються на увазі комісії по спостереженню за припиненням вогню в Індокитаї в 50-ті та 70-ті рр.) була або малопомітною, або завдавала шкоди авторитету Канади. Головною причиною неможливості Канади відповідати статусові середньої держави були, на наш погляд, зовнішні чинники, і особливо всеохоплюючий вплив Сполучених Штатів на різноманітні сторони канадського життя.

Разом з тим дана концепція позначилася на повоєнній канадській дипломатії. Під її переважаючим впливом формувалася позиція Канади щодо діяльності у міжнародних організаціях (принципи і методи багатосторонньої дипломатії). Країна кленового листа здобула величезний, а багато в чому і унікальний, досвід участі в миротворчих операціях, що в сучасних умовах є цінним надбанням. Концепція «середньої держави» сприяла формуванню і кристалізації менталітету канадської нації, утверджуючи в громадській свідомості переконання в особливій ролі їх країни в світі.

Тому розглядувана концепція становить, на наш погляд, значний інтерес для політиків і вчених, які виробляють принципи української зовнішньої політики. Україна, як і Канада, принципово дотримується без'ядерного статусу, в українській економіці й політиці непропорційно велике місце займає російський чинник, як у канадській — американський. Основну цінність для нас становить досвід Канади, що, як і Україна, мала колоніальний статус, по створенню підвалин незалежної зовнішньої політики. Не перебільшуючи значення концепції «середньої держави», можна з упевненістю стверджувати, що уважне вивчення її елементів відіграло б позитивну роль у пошуках Україною власного місця в системі міжнародних відносин.

¹ У канадській історіографії існує значний масив літератури, присвяченої проблематиці «середньої держави». Зокрема, варто виділити: *Canada's Role as a Middle Power* / Ed. by J. King Gordon and oth. — Toronto, 1966; *H o l m e s J. The Better Part of Valour. Essays on Canadian Diplomacy.* — Toronto, 1970; *H o l m e s J. Canada. A Middle Aged Power.* — Toronto, 1976; *The Growth of Canadian Policies in External Affairs* / Ed. by H. L. Keenleyside. — Durham, 1960.

² Якщо індекс промислового виробництва Канади в 1939 р. прийняти за 100%, то в 1945 р. він становив 217%. По окремих галузях індекс зріс ще більше: наприклад, в обробній промисловості він дорівнював 240%, а у чорній металургії — 465% (Див: Канада. 1918 — 1945: Історический очерк. — М., 1976. — С. 379).

³ Пізніше, в 1944 р. В. Л. Макензі Кінг заявив В. Черчілю, що «канадський уряд бажає приєднатися до ООН як одна із середніх держав, яка спробує своїм вступом довести, що сила і відповідальність — єдині» (Цит. за: *F a b i a n L. Soldiers Without Enemies. Preparing the United Nations for Peacekeeping.* — Washington, 1971. — P. 88.)

- ⁴ Див.: Canadian Foreign Policy Since 1945: Middle Power or a Satellite?/ Ed. by J. Granatstein. — Toronto, 1973. — P. 12.
- ⁵ Див.: Statements to the House of Commons. 9.07.1943 // Canadian Foreign Policy: Historical Readings. — Toronto, 1986. — P. 21.
- ⁶ Ibidem.
- ⁷ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 — 1945: Сборник документов. — М., 1980. — Т. 5. — С. 27 — 28.
- ⁸ Сороко-Цюпа О. С. История Канады. — М., 1985. — С. 250.
- ⁹ Nossal K. R. The Politics of Canadian Foreign Policy. — Scarborough, 1985. — P. 10.
- ¹⁰ Holmes J. Canada... P. 36.
- ¹¹ Так, на думку Дж. Холмса, участь Канади в НАТО є проявом політики середньої держави, яка певною мірою допомагає гасити гегемонізм великих держав (Див.: Holmes J. Better Part of Valour... P. 7).
- ¹² До участі в роботі місії військових спостерігачів, що були розгорнуті в Палестині і Кашмірі (Індія) з 1948 р., Канада приєдналася в 1954 році (Див.: The Blue Helmets. A Review of U. N. Peace-keeping. — N. Y., 1990. — P. 420, 430).
- ¹³ Це сприяло зміцненню домінуючої тоді в канадській зовнішній політиці тенденції т. зв. «ліберального інтернаціоналізму», основними провідниками якої були Л. Сен-Лоран і Л. Пірсон. Її прихильники вважали, що миротворча діяльність є однією з найважливіших характеристик середньої держави і що саме завдяки цьому статусові Канада має вплив на світові справи. Докладніше див.: Dewitt D., Kirton J. Canada as a Principal Power. A Study in Foreign Policy and International Relations. — Toronto, 1983. — P. 17 — 28; Molt M. A. Where Do We, Should We, or Can We Sit? A Review of Canadian Foreign Policy Literature// International Journal Studies. — 1990. — Spring-Fall. — P. 79 — 81; Nossal K. R. Op. cit., P. 53 — 60.
- ¹⁴ Докладніше див.: Федуняк С. Г. Роль Канади у створенні Надзвичайних сил ООН по підтриманню миру в 1956 році // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки: Збірник наукових статей: Вип. 2. — Чернівці, 1993. — С. 186 — 195.
- ¹⁵ Там же. — С. 187 — 190.
- ¹⁶ The Crowth of Canadian Policies... P. 147.
- ¹⁷ Holmes J. Is There a Future for Middlepowermanship?// Canada's Role as a Middle Power... P. 191.
- ¹⁸ Цит. за: Eays J. Defending a New Place for Canada in the Hierarchy of World Power// International Perspectives. — 1981. — November-December. — P. 7.
- ¹⁹ Foreign Policy for Canadians. — Ottawa, 1970. — P. 2 — 3.
- ²⁰ Dobbell P. Canada's Search for New Roles. Foreign Policy in the Trudeau Era. — Toronto, 1972. — P. 153.
- ²¹ Thomson D. C., Swanson R. F. Canadian Foreign Policy: Options and Perspectives. — Toronto, 1971. — P. 89.
- ²² Представления о будущем (выдержки из лекции А. Хэда в Институте США и Канады АН СССР)// США: экономика, политика, идеология. — 1977. — № 10. — С. 89.
- ²³ Васюкова Н. Канада и развивающиеся страны// Мировая экономика и международные отношения. — 1983. — № 7. — С. 134.
- ²⁴ Holmes J. The Better Part of Valour... P. 17.
- ²⁵ Eays J. Op. cit., P. 3.
- ²⁶ Statements and Speeches. — 1981. — № 3.
- ²⁷ Dewitt D., Kirton J. Canada as a Principal Power... P. 32 — 33.
- ²⁸ Roche D. Building Global Security: Agenda for the 1990's. — Toronto, 1989. — P. 94.
- ²⁹ Ibidem.